

ПЕРШОПОЧАТКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Станіслав Кульчицький
доктор істор. наук,
професор,
зав. відділу
Інституту історії НАН України,
м. Київ

1. Українізація в усіх її вимірах

Політичне явище, означуване терміном "українізація", народилося в 1917 р. Воно веде родовід від національного самовизначення солдатів царської армії, які бажали реорганізуватися в українізовані полки. Своєю майже двохмільйонною масою українізовані полки підтримали Центральну Раду, яка у Першому універсалі заявила: **"Хай буде Україна вільною!"**

Політику українізації проводили уряди Центральної Ради, Української Держави, УНР доби Директорії. Вона була засобом пробудження національної самосвідомості українського народу. Українізацію, однак, проводила й радянська влада, яка знищила УНР і повернула Україну в лоно імперії, відновленої під іншою назвою. Тому словосполучення *"радянська українізація"* здається деяким дослідникам поєднанням не поєднуваних понять, оксимороном. Вони беруть в лапки таку українізацію, ніби підкреслюючи, що мова йде про явище, якого насправді не існувало.

Ті, хто визнає реальність *радянської українізації*, у свою чергу поділяються на два протилежні табори. Одні (цей табір визначився у пострадянській Росії) на всі заставки картають радянську владу за те, що вона здійснювала політику українізації, тобто відчужувала малоросійську гілку російського племені від материнського лона і цілком безпідставно перетворювала її в окремий народ. Інші визнають заслуги радянської влади у здійсненні політики українізації. Знаковою для них є трагічна фігура *Миколи Скрипника* — наркома освіти УСРР, головного українізатора радянських часів. У діаспорній, а потім і в пострадянській літературі визначилася позитивна оцінка цього політичного діяча. Той факт, що він був одним із організаторів зловісної ВЧК, не замовчується, але на перший план виступають його безсумнівні заслуги в сфері національного відродження.

Та якщо подивитися в корінь розглядуваної проблеми, *М. Скрипник* здійснював проголошену XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р., тобто після утворення СРСР, політику коренізації (в Україні — українізації). Суть такої політики полягала в укоріненні радянської влади у неросійському середовищі. Представники цієї влади мусили оволодівати мовами і культурними традиціями місцевого населення, а сама влада — поповнюватися за його рахунок. Політика коренізації перетворювала контроль центру над периферією із зовнішнього, який здійснювався виключно силою, на внутрішній, здійснюваний адміністративно-політичними засобами. Радянська влада коренізувалася, тобто позбавлялася ореолу окупаційності. Так само важливим було й те, що здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота ставала ефективнішою. В партійних документах декларувалося, що метою політики коренізації є сприяння розвитку культур і мов корінних національностей. У цій сфері здобутки радянської України були вагомими.

У радянської влади були слова-фішки, за допомогою яких вона поділяла суспільство на своїх і чужих. Такими поняттями, як, наприклад, *"куркуль"* або *"ворог народу"* ми повинні користуватися, одягаючи їх в лапки. Насправді, це були або вороги влади, або громадяни, яких вона обирала жертвою, щоб тероризувати інших. Однак поняття *радянської українізації* не потребує лапок. Політика українізації національних урядів і радянської влади мала спільний знаменник — *дерусифікацію*, яка сприяла відродженню мови і культурних традицій віками гнобленого народу.

Щоб зрозуміти й об'єктивно оцінити таку політику, потрібно звернутися до її першовитоків — у 1919-й рік. Радянська українізація на рівні проголошення намірів народилася саме тоді. Але спочатку треба придивитися до тієї політичної сили, яка її задекларувала і здійснювала, — радянської влади. Ця влада народилася у листопаді 1917 р. і вже через півтора місяці почала поширюватися в Україні.

2. Народження радянської влади

Політична ситуація в Російській імперії загострювалася в міру того, як затягувалася світова війна. В суспільних колах поширювалося чекання революції. Працюючи у 1915 році над поемою "Облако в штанах", В. Маяковський писав:

**Где глаз людей обрывается куций,
главою голодных орд
в терновом венце революций
грядет шестнадцатый год.**

Після поразок на фронті у 1915 р. раніше слухняна Державна Дума збунтувалася. В ній виник Прогресивний блок, до якого увійшла більшість депутатів. Організатор блоку і лідер кадетської фракції П. Мілюков почав вимагати від царя призначити міністерство, відповідальне перед парламентом. Колишній міністр внутрішніх справ П. Дурново у листопаді 1916 р. звернувся до Миколи II із запискою, в якій закликав його не відмовлятися від самодержавного способу правління. У випадку перепідпорядкування уряду Державній Думі він передрікав швидкий занепад правих партій, а услід за ними — й партії кадетів. "А затем? — драматично запитував Дурново і відповідав так: — *Затем выступила бы революционная толпа, коммуна, гибель династии, погром имущественных классов*". Дурново знав, про що говорив, бо саме він придушив революцію 1905 року.

Попри те, нова революція почалася. 12 березня (27 лютого) 1917 р. в резиденції Державної Думи — Таврійському палаці — утворилися два політичні центри. Безпосередньо з тюрми в палац прибули керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті, які разом із меншовицькою фракцією парламенту утворили виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Одночасно Прогресивний блок сформував Тимчасовий уряд, який мав підготувати скликання Установчих зборів. Партії революційної демократії (меншовики та есери), які контролювали Петроградську раду і дії десятків тисяч солдатів та робітників на вулицях столиці, діяли в унісон з представленими в Державній Думі партіями ліберальної демократії. Страх перед анархією, яку сіяли утворювані по всій країні ради, змусив об'єднатися колишніх зятяних противників.

Росія безнадійно запізнилася зі своєю революцією. Ради як учасники революційного процесу з'явилися тільки в ній (уперше — в 1905 р.) Це були класові організації народних "низів", які перебували в стані озлобленості й відчаю. Мету свого існування вони бачили в ліквідації великих власників — поміщиків та буржуазії. Гострота соціально-класового протистояння подвоїлася згубним впливом світової війни. Голос найбільш упослідженого класу раптом виявився вагомим: війна такого масштабу вперше організувала багатомільйонні, але завжди розпрошені селянські маси у великі військові підрозділи й дала їм у руки зброю. *Якщо революція 1905 року була насамперед робітничою, то революція 1917 року — селянською.* Робітники працювали, головним чином, на оборонних заводах, а воювали мільйони мобілізованих селян, які відчували гли-

боко закорінену ненависть до офіцерського клану — вихідців із поміщиків.

Революції не можна оцінювати однозначно, позитив і негатив переплітаються в них у химерних пропорціях. Можна співчувати "имущественным классам" (за термінологією П. Дурново) або з прихильністю ставитися до рад, хоч їхня анархічна поведінка наводила жах навіть на партії, які мали в них своїх представників. Зрозуміло, однак, що солдатські комітети (замінники рад на фронтах), так само як рух за українізацію полків, розклали діючу армію. Революція в умовах війни відкривала ті перспективи соціального і національного визволення народів, які не змогли відкритися в 1905-1907 роках. Водночас вона ставила під сумнів можливість країни, що втратила імперську вертикаль, а тим більше — національних регіонів, які бажали автономізуватися, — протистояти кайзерівській армії. Кайзер Вільгельм II не випадково передавав партії В. Леніна під великим секретом тонни золота на ведення революційної роботи. Так само не випадково об'єдналися у Тимчасовому уряді "міністри-соціалісти" і "міністри-капіталісти", які представляли інтереси ворогуючих між собою партій.

Діяльність рад була тісно сплетена з діяльністю партій революційної демократії. Але треба зважити на дві обставини. По-перше, хоч у радах було небагато безпартійних або вільних від співчуття певній партії депутатів, не вони пристосовувалися до партій, а партії — до них. Партизація депутатів рад, так само як партизація колективів, які обирали цих депутатів, була стрімким і досі маловивченим революційним процесом. За лічені місяці підпільні організації професійних революціонерів — есерів і соціал-демократів (меншовиків та більшовиків) перетворилися на масові партії. По-друге, ради були радикальнішими організаціями, ніж політичні партії (за винятком більшовиків). Партії, які в умовах кризи влади взяли на себе відповідальність за долю країни, змушені були домовлятися з різними політичними силами. Ради не йшли на переговори, вимагаючи всього й одразу.

У квітні 1917 року в Петроград з еміграції повернувся В. Ленін. У "Квітневих тезах", опублікованих газетою "Правда", він накреслив стратегію більшовиків у Російській революції. Перші п'ять тез присвячувалися проблемі завоювання влади. *Ставилися два взаємопов'язаних завдання: перед більшовиками — завоювати більшість у радах і викинути звітні меншовиків та есерів; перед радами — взяти в свої руки державну владу.* Росія повинна була стати не парламентською республікою, а республікою рад. Формування органів влади більшовики мали намір віддати не Установчим зборам, а радам, які були класовими організаціями й утворювалися волевиявленням порівняно незначної частки населення. Перетворюючи ради на філіал власної партії, більшовики тим самим відтіснили від влади всі інші партії і встановлювали в країні свою диктатуру.

Інші п'ять тез пояснювали, навіщо більшовикам була потрібна диктаторська влада. Йшлося про те, щоб вони залишили офіційну назву своєї партії (РСДРП) меншовикам і назвалися Російською комуністичною партією (більшовиків) — РКП(б). Вони мали прийняти нову партійну програму — комуністичну за змістом. Шляхом націоналізації всіх земель, перетворення поміщицьких маєтків у радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом та розподілом вони повинні були перетворити країну на державу-комуна. Нарешті, йшлося про створення нового, Комуністичного інтернаціоналу².

¹ Цитується за: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1946. — С.445.

² В.І.Ленін про Україну. — Ч.2. — К., 1969. — С.5-7.

В. Ленін робив ставку на ради тому, що знав, наскільки легко більшовики могли завойовувати їх. Адже експропріація великих власників була спільною метою рад і більшовиків. Пізніше шляхи цих союзників мали розійтися, тому що комуністична революція передбачала експропріацію не тільки великих, але й дрібних власників. Приватної власності держава-комуна не визнавала. Але розходження відбулося б після реалізації лєнінського гасла **"Вся влада — Радам!"** Під час становлення радянської влади більшовики повинні були перевтілитися в ради, зберігаючи в них з маскувальними цілями певний відсоток безпартійних депутатів.

Одразу після взяття влади в Петрограді партія *Лєніна* організувала **"тріумфальну ходу Радянської влади"**, як називався процес поширення диктатури РСДРП(б) на всю країну. Створена 20 грудня 1917 року Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем зайнялася всіма політичними силами, які не влаштували більшовиків. Під пресингом ВЧК робітничі і солдатські колективи тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

3. Поява національної радянської державності

Після жовтневого перевороту ради почали перевтілюватися в радянську владу, тобто зникли як самостійний чинник політичного життя. На поверхні залишилися тільки партія більшовиків, хоч у перших радянських конституціях вона ніяк не виявляла своєї присутності. *В. Ленін* створював досконалу систему державного устрою, елементи якого (партійні комітети і виконавчі комітети рад) в кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконанні рад покладали управлінську роботу. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалися у повному обсязі розпорядчі функції.

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок будови за принципом **"демократичного централізму"**, який означав цілковите підпорядкування її нижчих шаблів вищим, вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося реальними управлінськими та контрольними функціями. У народності такої влади не сумнівалися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з "низів".

Диктатура системи "РКП(б)-ради" базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконання їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання поставлених завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч посланців пролетарських мас міста і села, стали ефективним "передавальним пасом" від керівних органів партії до населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя, тобто створити державу-комуна.

Існування партії більшовиків у двох різних іпостасях давало чудовий шанс заново об'єднати колишню імперію, яку національно-визвольний рух пригноблених народів розколов на ряд самостійних держав. Більшовики не відрізнялися від інших російських партій у прагненні зберегти територіальну цілісність дореволюційної імперії. ***Наскільки чужою була для В. Леніна сама ідея утворення незалежних республік в колишній імперії, показує його виступ перед однодумцями, коли кордони Росії почали ламатися під тиском пригноблених народів.*** 5 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1917 року голова Раднаркому радив не переживати з приводу появи буржуазних республік, а створювати на противагу їм робітничо-селянські, тобто радянські: **"Нам кажуть, що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо. Для нас важливе не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй"**³. Отже, радянські республіки були відповіддю на виклик з боку національно-визвольного руху. За їхньою допомогою *В. Ленін* сподівався уникнути лобового зіткнення з рухом, усю силу якого він собі добре уявляв. ***Через дві декади більшовики проголосили в Харкові першу радянську національну республіку — Українську.***

Ноу-хау в сфері національного питання полягало в тому, що *В. Ленін* урочисто надавав пригнобленим народам колишньої імперії державність, але тільки в її радянській формі, тобто без найменших ознак суверенітету. Побудова країни у вигляді співдружності радянських республік не підірвала централізованого характеру державного управління.

Керівники РКП(б) мали різні погляди на доцільність існування національних республік, але майже всі вони (винятком був *М. Скрипник*) не сумнівалися в необхідності збереження централізованого характеру держави. Різниця в поглядах пояснювалася здебільшого ставленням до визвольного руху. *Лєнін* визнавав вагому роль національного питання у революційних подіях, а відтак необхідність створення псевдосуверенних республік. Інші керівники недооцінювали визвольний рух. В опублікованій 24 травня 1919 року бесіді з кореспондентом газети "Правда" *Л. Каменєв* висловив припущення, що обговорюване в уряді питання про укладення воєнно-політичного союзу між радянськими республіками зберігатиме свою актуальність лише на час війни. ***"А взагалі треба злити Україну з Росією"***, — заявив він кореспонденту газети.

Влітку 1919 року ВЦВК утворив комісію на чолі з *Л. Каменєвим* з метою опрацювання рекомендацій щодо "постійних і тимчасових форм об'єднання РСФРР та інших радянських республік"⁴. Ініціатори її були схильні розглянути не стільки форми об'єднання, скільки доцільність існування "незалежних" республік. 1 червня ВЦВК прийняв декрет про воєнно-політичний союз республік, і треба було визначитись, чи розрахований цей союз на тривалу перспективу, чи тільки на період війни.

В комісії, покликаній визначити форми об'єднання національних республік з Росією, *Л. Каменєв* теж заперечив доцільність існування "незалежної" УСРР і запропонував перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Член комісії *Х. Раковський* дотримувався протилежної позиції, домагаючись забезпечити за Україною по радянській лінії попередній статус незалежної і суверенної республіки. Йому не хотілося понижувати свій власний статус голови РНК УСРР. Незабаром, однак, Україна була окупована денікінцями, і питання втратило актуальність.

³ *Лєнін В.І.* Повне збір. тв. — Т.35.— С.111.

⁴ *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990. — С.187.

4. Дискусії про характер відновлюваної УСРР

У жовтні 1919 року тритижневі бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого Добровольча армія почала відступати в напрямі Криму та Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати УСРР — самостійної держави або автономної республіки.

Ініціативу виявили керівники Української комуністичної організації при Московському партійному комітеті. Коли *А. Денікін* окупував Україну, основна маса комуністів (крім тих, хто залишився на підпільній роботі), евакуювалася в Росію. Ті, хто залишився в Москві, об'єдналися в позастатутну організацію — своєрідне земляцтво українських комуністів. У жовтні 1919 року його президія звернулася в оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією утворити при ЦК українську секцію з очевидним бажанням підвищити свій статус. Оргбюро ЦК 10 жовтня прийняло соломонове рішення: **"Затвердити при ЦК відділ пропаганди й агітації серед українців, які проживають у Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних меншин"**⁵. Керувати відділом доручили не ініціаторам звернення, серед яких виділявся *Павло Попов*, а керівникам колишньої УСРР *Х. Раковському* і *Г. Петровському*, а також кандидату в члени ЦК РКП(б) *А. Іоффе*.

Групу *П. Попова*, яка мала вплив на президію Української комуністичної організації при Московському парткомі, однаково вороже сприймали як керівництво колишньої УСРР, так і керівники Московської організації більшовиків. Останні 20 жовтня 1919 року звернулися в оргбюро ЦК із скаргою на те, що українська організація в Москві друкує свої листки самостійно, без санкції парткому⁶.

9 листопада 1919 року в оргбюро ЦК звернувся *Х. Раковський*. Зміст його звернення показав усю глибину розбіжностей, які існували у керівників УСРР з групою *Попова*. **"Керівники Української організації при Московському комітетові, — писав Раковський, — настроєні негативно щодо української політики ЦК КПУ і ЦК РКП, а тому необхідно якнайшвидше сконструювати Українське бюро при ЦК РКП, вводячи туди тт., позбавлених українського шовінізму"**⁷.

Секретар ЦК КП(б)У *Рафаїл (Р. Фарбман)* підтримав *Х. Раковського* і передав в оргбюро ЦК програмну заяву *П. Попова*. Наслідком демаршу керівників колишньої УСРР стало таке рішення оргбюро ЦК: **"Лист Рафаїла і прикладену до нього заяву тов. Попова розіслати всім членам Політбюро і поставити на об'єднаному засіданні Орг. і Політбюро в повному обсязі питання про нашу роботу на Україні"**⁸. Дізнавшись про таке рішення, *П. Попов*, *Ларик* і *В. Зорін* 12 листопада 1919 р. написали в ЦК РКП(б) заяву з обґрунтуванням своєї позиції. Президія Української комуністичної організації солідаризувалася зі змістом заяви.

Група *Попова* заявила, що перелам на Південному фронті і широкий повстанський рух в Україні забезпечують відновлення радянської влади, а тому стає своєчасною постановка на обговорення ЦК РКП(б) українського питання в усій його широті. Керівництво РКП(б) застерігалося від наміру підходити до українських подій з готовими шаблонами, запозиченими з Великої Росії. У першій поло-

вині 1919 року ці люди перебували в меншості у партапараті УСРР. Вони даремно протестували проти політики, на-в'язуваної з Кремля і здійснюваної відповідальними працівниками, надісланими з Росії. Тепер вони могли апелювати до керівників РКП(б), вказуючи на наслідки: **"Такому недосить серйозному ставленню до специфічних особливостей України ми значною мірою зобов'язані провалом революції на Україні"**⁹. Використовуючи провал як аргумент, вони писали: **"Тепер постає питання про те, хто власне більшість, а хто меншість у середовищі українських комуністів. Не вирішуючи наперед цього питання, надаючи можливість розв'язати його найближчому партійному з'їзду, ми вважаємо тепер за необхідне виступити з цією заявою перед ЦК РКП, аби питання одержало більш всебічне освітлення і щоб попередити РКП від хибних кроків щодо України"**¹⁰.

Рішучий тон, який взяли представники московського земляцтва у спілкуванні з керівництвом РКП(б), відповідав крутизні того повороту в національній політиці, якого вони домагалися. А домагалися вони злиття КП(б)У і УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тотожними більшовикам, мали міцну опору в селянських масах і відігравали велику роль у повстанському русі. Об'єднану партію боротьбистів і більшовиків вони розглядали як Український центр і заявляли: **"У боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні керівна роль неодмінно повинна належати не Московському центру, а центру Українському, тісно пов'язаному зі стихійним революційним рухом українських низів"**¹¹. Не заперечуючи необхідності фронтального наступу Червоної армії на Україну, вони вважали, що він повинен мати характер воєнно-технічної допомоги українській революції, а політичне керівництво має бути обов'язково в руках центру, висунутого українською революційною стихією¹².

П. Попов та його однодумці визначилися й у головному питанні: яку державу мають будувати більшовики? **"Стоячи принципово за найтісніше об'єднання усіх Радянських Республік, у першу чергу України і Росії, — йшлося в заяві, — ми в той же час вважаємо, що шляхом до справді міцного єднання не є продовження і насильницьке підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією. Ми обов'язково повинні до кінця зламати стару інерцію, старі зв'язки, й без того сильно надломлені подіями останніх двох років. На їхнє місце повинне бути поставлене щось нове, народжене революцією. Практично ми мислимо форми об'єднання, як федерацію, на засадах рівності, всіх Радянських Республік. А поки що таких республік практично є тільки дві — як угоду двох революційних центрів"**¹³.

Колективний демарш супроводжувався чотирма знаменними фразами: **"На завершення ми вважаємо за необхідне довести до відома ЦК РКП про той тяжкий стан, який склався в КПУ завдяки великим розходженням всередині партії з наведених питань. З того порівняно невеликого числа українських комуністів, які є тепер у Москві, дуже великий відсоток знаходить для себе неможливу роботу за директивами Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. За цілком точними відомостями, які маємо, такі ж настрої спостерігалися й у Києві, й у Полтаві, і в інших містах України. Бували випадки переходу окремих членів і цілих організацій до боротьбистів"**¹⁴.

⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). — Ф.17. — Оп.112. — Спр.9. — Арк.52.

⁶ Там само. — Арк.88.

⁷ Так само. — Спр.10. — Арк.10.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С.184.

¹⁰ Там само. — С.184-185.

¹¹ Там само. — С.194.

¹² Там само.

¹³ Там само. — С.195.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки дня засідань. — Т.1. — 1919-1929. Каталог. — М., 2000. — С.44.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 14 листопада 1919 р. першим на порядок денний було поставлене *"Питання про ставлення до України"*¹⁵.

За присутності *В. Леніна, Л. Троцького, Л. Каменєва та М. Крестінського* (п'ятий член найвищого в партії і державі органу влади *Й. Сталін* перебував поза Московією) була прийнята резолюція з українського питання такого змісту: *"Влаштувати на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестінському запросити як таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на позиції повного злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцем запросити більш визначеного представника цієї позиції"*¹⁶. *Семен (Ісаак) Шварц* з грудня 1918 р. очолював ВУЧК. Він відхилив кандидатуру члена ЦК КП(б)У і голови Полтавського губпарткому *Я. Дробніса* (мабуть, через те, що той був однією з ключових фігур в опозиційній групі "демократичного централізму") і порекомендував заслухати думку *Д. Мануїльського*. Професійний революціонер і випускник Сорбонни, *Мануїльський* народився в Україні і з 1918 року перебував в ній, виконуючи відповідальні доручення ЦК РКП(б). Він завжди солідаризувався з працівниками центрального партійного апарату, які намагалися знищити українську державність навіть у гамівній сорочці радянської республіки.

5. Пропозиції Християна Раковського

19 листопада *Раковський* адресував *В. Леніну* *"Тези з українського питання"*. В них йшлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною і "командними висотами" економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 року¹⁷.

Пропозиції *П. Попова* і *Х. Раковського* були подібні у двох головних пунктах. По-перше, визнавалася наявність українського питання і необхідність його вирішення. По-друге, вирішення питання передбачалося у формі реставрації УСРР. Далі однак, виникали принципові розбіжності. *Попов* та його однодумці бачили себе в лавах політичної сили, створеної шляхом злиття на рівноправних засадах КП(б)У і УКП(б). Ця сила повинна була оволодіти Україною, спираючись на селянські загони, які вели партизанську війну в тилу денікінських військ. Армії *Л. Троцького*, як вони сподівалися, повинні були надавати лише воєнно-технічну допомогу місцевим борцям з денікінщиною.

Навпаки, *Х. Раковський* робив наголос на декреті ВЦВК від 1 червня 1919 року про воєнно-політичний союз, який фактично перетворював відновлювану УСРР у продовження РСФРР. На відміну від першої половини 1919 року, коли була створена Українська червона армія, збройні сили обох республік зливалися в одну Червону армію, яка мала очистити Україну від білогвардійців. *Л. Троцький* мусив потурбуватися про те, щоб мобілізовані в Україні червоноармійці були розосереджені по різних регіонах РСФРР, а в українських гарнізонах залишилися прийшли бійці. В Кремлі не могли допустити утворення зв'язку між армією та місцевим населенням.

Довідник про порядок денний засідань політбюро ЦК РКП(б) повідомляє, що 20 листопада відбулося об'єднане засідання політбюро і оргбюро ЦК, на якому стояло одне питання — *про організацію влади в Україні*¹⁸. На ньому були присутні четверо членів політбюро (за винятком *Й. Сталіна*), двоє кандидатів — *М. Бухарін* і *М. Калінін* (за винятком *Г. Зінов'єва*) і відповідальний секретар *О. Стасова*. *М. Крестінський* запросив також *Ф. Дзержинського*, заступника наркома юстиції *П. Стучку*, голову російських профспілок *М. Томського* і *А. Мікояна* — без визначеної посади, як "націонала". Українська частина учасників цього історичного засідання була представлена керівниками республіки *Х. Раковським* і *Г. Петровським*, керівником апарату ЦК КП(б)У *Рафаїлом (Р. Фарбманом)*, кандидатом у члени ЦК КП(б)У *П. Жарком*, *Я. Дробнісом*, *П. Поповим* та *І. Шварцем*.

На відміну від з'їздів і пленумів ЦК, робота яких стенографувалася, обговорювані в політбюро ЦК питання залишали сліди тільки у вигляді прийнятих рішень. Рішення було таким: *"Заслухавши доповіді тт. Раковського і Попова, висновки письмової доповіді тов. Мануїльського і дебати, рішення в теперішньому засіданні не приймати, а передати всі представлені до засідання матеріали і внесені в засіданні пропозиції тт. Леніна, Каменєва, Крестінського і Раковського в політбюро для додаткового обговорення і прийняття остаточного рішення"*¹⁹.

6. Розгляд українського питання на політбюро ЦК РКП(б)

21 листопада 1919 року у вузькому колі членів і кандидатів у члени політбюро ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти українського питання.

*Порядок денний складався з п'яти пунктів*²⁰:

1. Питання про нашу політику на Україні.
2. Питання про Всеукраїнський центр.
3. Питання про склад Всеукраїнського ревкому.
4. Питання про можливе включення боротьбистів в III Інтернаціонал.
5. Питання про пленум ЦК РКП(б).

Перелік питань показує, що в центрі уваги перебували дві взаємопов'язані проблеми: реставрація УСРР і угода з тією частиною партії українських есерів (УПСР), яка у березні 1919 року перейшла на комуністичні позиції, після чого прийняла нову назву — *Українська комуністична партія (боротьбистів), УКП(б)*. Боротьбисти були незримо присутні й у тих пунктах порядку денного, де їх не називали. Прийняте партійним керівництвом рішення про Україну повинне було затверджуватися пленумом ЦК РКП(б) і тому окремо ставилося питання про дату його скликання.

Ми маємо достатнє уявлення про хід дебатів, тому що збереглася чернетка написаного *В. Леніним* документа з правками, які вносилися під час обговорення.

Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" виявилася основоположною у справі трансформації колишньої Російської імперії в Радянський Союз. Оцінюючи резолюцію з висоти XXI ст., слід констатувати, що

¹⁶ РДАСПІ. — Ф.17. — Оп.3. — Спр.38. — Арк.1.

¹⁷ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996. — С.77.

¹⁸ Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки для засідань. Т.1. — С.45.

¹⁹ РДАСПІ. — Ф.17. — Оп.163. — Спр.41. — Арк.1.

²⁰ Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки дня засідань. — Т.1. — С.45-46.

²¹ *Ленін В.І.* Неизвестные документы. 1891-1922. — М., 1999. — С.306-308.

²² Там само. — С.306.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С.307.

²⁵ Там само. — С.308

²⁶ Там само.

Леніну вдалося в епоху розкладу традиційних імперій подовжити на багато десятиліть існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім — у вигляді федеративного союзу республік, наділених державними правами.

Під час обговорення українського питання на засіданні політбюро ЦК *Ленін* взяв ініціативу у власні руки і запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез *Х. Раковського*. Уперше під назвою "*Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні*" цей документ був опублікований 1999 року²¹.

Цей документ ще не оцінений істориками.

Уже вказувалося, що після завоювання влади більшовики почали створювати за порадою *В. Леніна* "робітничо-селянські" національні республіки на противагу "буржуазним". Можливість дальшого існування "робітничо-селянських", тобто радянських республік після громадянської війни не заперечувалася. Разом з тим ключові особи в центральному апараті РКП(б) були переконані в тому, що після ліквідації "буржуазних" республік їхні радянські клони повинні інтегруватися в державне тіло РСФРР на правах національних недержавних утворень. Ніхто з них не уявляв собі, що можливий інший варіант співжиття різних народів в одній країні. *П. Попов* цілком слушно звинувачував їх у бажанні "*насильницького підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією*". Настроєність центрального апарату на автономізацію національних республік яскраво проявилася через три роки, коли за відсутності *Леніна* постало питання про утворення на території Країни рад єдиного державного організму. Але в листопаді 1919 року *Ленін* не дав жодних шансів тим, хто відстоював автономізацію УСРР, тобто її формальне злиття з РСФРР.

В "*Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні*" *Ленін* враховував настроєність центрального апарату на автономізацію України, а тому допускав, як варіант, злиття її з Росією. Однак вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів та націонал-комуністами у більшовицькому середовищі, і керівництва централізованої РКП(б). Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятись від форми. Зрозуміло й те, що суть цієї конструкції повинна була відповідати будові централізованої РКП(б). Адже творцем її був родоначальник партії, заснованої на засадах "демократичного централізму".

В. Ленін починав тези з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення, в даному разі — українського народу: "**Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех должностных лиц и т.д. и т.п.**"²². Ця вимога була, на його думку, неодмінною умовою творення радянської державності в її національній формі. Пізніше, після утворення Радянського Союзу вона стала офіційним курсом, який затвердив партійний з'їзд, і дістала термінологічну визначеність у варіантах, що відбивали форму і суть національно-державного будівництва радянського типу. Термін "*українізація*", як і всі подібні, залежно від етнічної території, стосувався форми, а термін "*коренізація*" був спільним для всіх етнічних територій і відбивав суть: укорінення радянської влади.

Другий пункт тез визначав ставлення вождя до проблеми реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків: "**Временный блок с боротьбистами для образо-**

вания центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р[оссийской] С[оциалистической] Ф[едеративной] С[оветской] Р[еспубликой]. Пока — самост[оятельная] Укр[аинская] С[оветская] Р[еспублика], в тесной федерации с РСФСР, на осн[ове] 1/VI.1919"²³.

Якби *П. Попов* міг бути присутнім на цьому синкліті вождів, він не знав би, радіти йому чи плакати. З одного боку, *Ленін* погоджувався на блок з боротьбистами, тобто на утворення політичного центру, який мав здійснювати реставрацію УСРР. З другого боку, він називав цей блок тимчасовим, маючи на увазі, що було цілком очевидно, використати військові загони боротьбистів для очищення України від денікінських військ.

Одночасно пропонувалося здійснювати пропаганду повного злиття УСРР з РСФРР. У поєднанні з першим пунктом тез це означало, що мова йшла про включення УСРР в РСФРР на правах автономної республіки. На полях проти слів про пропаганду повного злиття *Ленін* вписав пояснювальне слово "*флером*" (*серпанком*). Злиття вимагалося пропагувати обережно.

Другий абзац цього пункту *Ленін* закреслив, а на полях проти закресленого вписав таке речення: "**сами укр[аинские] раб[очие] и кр[естьяне] решат свою судьбу**".

Політбюро ЦК взяло ленінський проект за основу. По пункту другому була прийнята така постановка:

"П. 2 й — принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.-19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России"²⁴.

Проти слів про тимчасовий блок з боротьбистами *Ленін* на полях сформулював запитання: "**Включ[ить] борьб[истов] в III И[нтернационал]**" Боротьбисти подали таку заяву, наївно розраховуючи на те, що членство в Комінтерні поставить їх як партію на один рівень з РКП(б). Щоб не зашкодити переговорам про їхню участь у радянському уряді і підпорядкування партизанських загонів командуванню Червоної армії, *Ленін* готовий був задовольнити заявку. Перебування в Комінтерні — міжнародній організації, яка знаходилася в кишені більшовицьких керівників, не могло перешкодити плану, який уже визрів у нього: ліквідації партії боротьбистів шляхом її поглинення організаціями КП(б)У. *Й. Сталін* і *Л. Каменєв* поділяли пропозицію *Леніна* про включення боротьбистів у Комінтерн, але меншість членів політбюро ЦК (*Л. Троцький* і *М. Крестінський*) висловила проти. Тому було домовлено не виносити остаточного рішення до з'язавання позиції голови Виконкому Комінтерну *Г. Зінов'єва*, який не був присутнім на засіданні²⁵.

7. Поява резолюції "Про Радянську владу на Україні"

Проект резолюції *В. Леніна* про політику в Україні з усіма поправками в ході його обговорення було доручено доробити комісії у складі *Л. Каменєва*, *Л. Троцького* і *Х. Раковського*²⁶. Комісія підготувала резолюцію політбюро ЦК "*Про Радянську владу на Україні*". Документ складався з семи пунктів, які характеризували основні риси майбутньої політики Кремля в Україні. Йшлося, зокрема, про визначення форм державного союзу між Україною та Росією, політику в сфері української культури, освіти і мови, характер і завдання радянського будівництва, аграрно-селянську політику. Декларувалося бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток української мови та культури, сприяти досягненню вирішального впливу представників селянської бідноти в органах влади, здійснювати вилучення хлібних надлишків у строго обме-

Володимир Затонський. 1920 р.

Християн Раковський. 1920 р.

Яків Яковлев (Епштейн)

женому розмірі, ліквідувати відновлене *Денікіним* поміщицьке землеволодіння, розподілити землю між селянами на зрівняльних засадах і, нарешті, не допускати будь-якого примусу в справі об'єднання селян у комуни та артіль²⁷. Іншими словами, Кремль відмовлявся від політики в Україні, яка спричинила падіння радянської влади влітку 1919 р. Принципи організації влади визначалися в трьох перших пунктах резолюції: **"В питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денікінськими бандами, ЦК РКП постановляє:**

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на позиції визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визнаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ (авт.: пізніше стала звичною інша абревіатура — ВУЦВК) від 18 травня 1919 р."²⁸

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, у тому числі *Х. Раковського*, і 8 кандидатів, серед яких були два українські представники — *Артем (Ф.Сергєєв)* і *А. Бубнов*²⁹. Пленум ЦК, який зібрався 29 листопада, затвердив резолюцію політбюро ЦК *"Про Радянську владу на Україні"*. Одночасно пленум ЦК "запропонував" виконкому Комінтерну не приймати боротьбистів

в Інтернаціонал на тій підставі, що там уже представлена Українська компартія. Центральному комітету КП(б)У пленум ЦК "запропонував" покласти керівництво українською партробою на тимчасове бюро у складі *Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Косіора*. Слід гадати, що ієрархія всередині тимчасового бюро визначалася порядком переліку прізвищ. *Раковському* доручалося скласти циркулярний лист до всіх партійних організацій України, який мав *"роз'яснити і конкретизувати положення резолюції "Про Радянську владу на Україні"*³⁰. Тим самим керівництво партії визнавало, що резолюція вже діє, тобто не вимагає затвердження конференцією, яка мала бути скликана через кілька днів. Доповнення порядку денного VIII партконференції в перший день її роботи пунктом про розгляд резолюції *"Про Радянську владу на Україні"* мало на меті *"роз'яснити і конкретизувати"* її серед працівників усієї РКП(б). Цю місію брав на себе *В. Ленін*.

Рішення пленуму ЦК РКП(б) з *"українського питання"* завершувалися дорученням *Х. Раковському* уважно слідкувати за фронтовими й армійськими газетами Південного фронту, *"не допускаючи в них жодних відхилень від наміченої ЦК лінії щодо України та українців"*³¹. Ця обережна й загадкова фраза роз'яснилася через кілька днів у виступі *Х. Раковського* на VIII Всеросійській партконференції. Те, що партійна номенклатура, і в першу чергу українська, вимагала *"роз'яснення і конкретизації"* резолюції *"Про Радянську владу на Україні"*, стало зрозумілим уже наступного дня. 30 листопада в Москві була терміново скликана нарада українських відповідальних працівників. Не можна сказати, що керівна верхівка КП(б)У виступила єдиним фронтом проти цього документу. Рішення *"вказати на за-*

²⁷ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. — К., 1969. — С.359-361.

²⁸ Там само. — С.359.

²⁹ Центральний комітет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б). Историко-биографический справочник. — М., 2005. — С.6-7.

³⁰ РДАСП. — Ф.17. — Оп.2. — Арк.1.

³¹ Там само.

³² Див.: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської

України: економічний аспект (1917-1919 рр.). — С.159.

³³ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919.—М.,1934.— С.77.

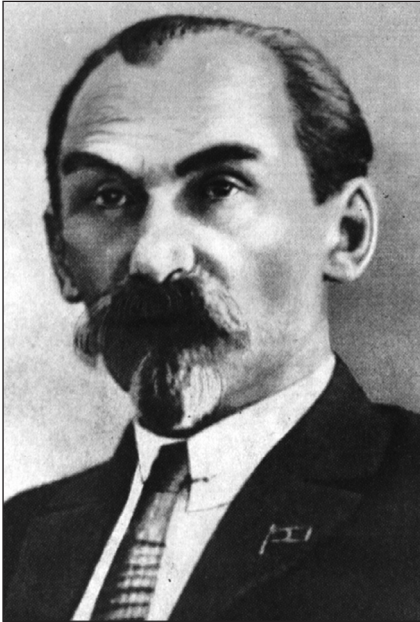
³⁴ Там само. — С.84.

³⁵ Известия ЦК РКП(б). — 1919, №10, 11; 1920, №12.

³⁶ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919.—М.,1934.— С.VI.

³⁷ Ленін В.И. Известные документы. — С.2.

³⁸ Там само. — С.5.

Микола Скрипник. Фото кінця 1920-х рр.

надто сильне випинання національного питання в декларації-резолуції ЦК РКП(б) було прийняте вісьмома голосами проти п'яти. Керівників, які працювали до літа 1919 року в Україні, обраний центром курс національної політики стривожив. Хоч у резолюції не було й натяку на УКП(б), вони сприйняли задекларовану Кремлем увагу до українського питання як зміцнення політичних позицій конкурентної партії.

Доповідь Я. Яковлєва на партконференції

VIII Всеросійська конференція РКП(б) відбулася в Москві 2-4 грудня 1919 р. Доповідачем додаткового питання про радянську владу в Україні, яке розглядалося 3 грудня, затвердили Я. Яковлєва (Епштейна). Я. Яковлєв потім прославився як один з організаторів сталінської колективізації, в 1929-1934 — на посаді першого наркомів земельних справ СРСР. В Україні він опинився навесні 1917 року в 21-річному віці, коли став секретарем Катеринославського міського більшовицької партії. Згодом перебував на підпільній роботі в Києві і Харкові, а в кінці 1919 р. очолив Катеринославський губком КП(б)У.

Обґрунтовуючи постановку питання, Яковлєв почав доповідь з відвертої заяви: **"Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое — это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно, петлюровский национализм и шовинизм, который часто прояв-**

ляют на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Второе — это отсутствие за все время нашей работы на Украине определенной выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы"³³.

Можна зрозуміти це так, що партійні працівники в Україні повинні були отримати рекомендації, як домогтися витриманої лінії, долаючи самі в собі **"петлюрівський націоналізм"** і **"кацапський імперіалізм"**. Сам Яковлєв, маючи трирічний досвід роботи в Україні, вважав основною небезпекою ігнорування центром українського питання. Причину катастрофічної поразки більшовиків влітку 1919 року він пояснював не успіхами білогвардійців на полі бою, тому що А. Денікін, коли вийшов з України основною частиною своїх армій і попрямував на Москву, то майже негайно зазнав поразки. Цю причину він вбачав у тому, що українці відвернулися від радянської влади. Чому відвернулися, він теж пояснював відверто і по-простому: **"Громадная масса работников из России, не контролируемая, не процеживаемая на местах и в центре, хлынула, как саранча, заполняя все поры советского организма, и проводила великодержавническую политику на Украине"**³⁴.

Доповідь Яковлєва вводила делегатів у саму суть проблеми. ЦК РКП(б) визнав, що його попередня соціально-економічна і національна політика в Україні була невдалою і резолюцією про радянську владу в Україні визначив контури нової політики. Резолюція була затверджена і дискусії не підлягала. Проблема полягала в тому, щоб забезпечити її здійснення. Потрібно було роз'яснити відповідальним працівникам партії в центрі і безпосередньо в Україні, якою має бути **"витримана лінія"** у спілкуванні з місцевим населенням. Потрібно було переконати цих працівників, і, передусім, українських цекістів, що в самій побудові радянської влади закладена можливість нібито демократичної національної політики при одночасному встановленні тотального контролю над територією і населенням.

Засекречена промова В. Леніна

Одразу після Яковлєва з великою промовою виступив В. Ленін. Надалі всі, хто брав участь в обговоренні цього пункту порядку денного, полемізували або погоджувалися не з доповідачем, а з Леніном. Матеріали парткон-

ференції оперативно друкувалися, як це було заведено, в **"Известиях ЦК РКП(б)"**. Але промови Леніна з українського питання у цьому офіційному виданні немає³⁵. Це означає, що рішення не друкувати її приймав особисто В. Ленін.

Ми знаємо, що вождь ретельно збирав і зберігав **"для історії"** навіть записочки, які роздавав під час засідань. Всі вони були потім надруковані в збірниках його творів, десятках **"Ленинских сборников"** та ін. виданнях. Рішення не друкувати доповідь, яка відіграла визначальну роль в обґрунтуванні національної політики правлячої партії, мало під собою, слід гадати, серйозні причини. Відсутність її упорядники матеріалів конференції, коли Партвидав опублікував їх у 1934 р. окремою книгою, оцінили в таких виразах: **"Стенограмма одного из основных выступлений Ленина — его доклад 'О Советской власти на Украине' — в материалах конференции не сохранилась. Отсутствие этого исключительной важности по своему значению документа составляет весьма крупный пробел"**³⁶.

Упорядники збірника **"В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922"**, який опублікувало в 1999 році видавництво **"Российская политическая энциклопедия"**, оголосили в анотації, що **"книгу склали всі змістовні ленінські документи, які не публікувалися в радянський період історії"**³⁷.

У передмові вони вказали, що в 1990-1991 рр. в Центральному партійному архіві були розсекречені 600 ленінських документів, які знаходилися на особливому зберіганні через те, що вважалися державною таємницею або не публікувалися з ідеологічних мотивів³⁸.

Відсутність промови В. Леніна на VIII партконференції у виданні 1999 р. означала, що публікація її виявилася несумісною з державними інтересами сучасної Російської Федерації.

Однак не все так безнадійно. Знаючи контекст, тобто події, які передували VIII Всеросійській партконференції, виступи делегатів, які обговорювали промову Леніна (Я. Дробніс, А. Бубнов, В. Затонський, Д. Мануїльський і Х. Раковський), а також заключне слово промовця, можна реконструювати тональність звернення вождя до партії. Конспект змісту його промови відомий: це резолюція ЦК РКП(б) **"Про Радянську владу на Україні"**.

Не може існувати двох думок відносно мотивів, якими керувався Ленін, забороняючи друкувати свою промову. Доповідь Яковлєва відома, він сказав те, що вимагалось. Те ж саме мав сказати й Ленін з висоти свого становища в партії.

Є приказка, яка римується тільки латинською: (*Iovi — bovi*): те, що дозволено Юпітеру, не дозволено бикові. У даному разі приказку треба перевернути. Яковлев міг дозволити собі залишити в стенограмі вислови на кшталт "кацапського імперіалізму". Ленін мусив приховати стенограму своєї промови.

Реконструкція засекреченої промови

Першим виступив Х. Раковський. Завдяки дипломатичним якостям, виявленим на посаді голови РНК УСРР, давній особистій дружбі з Л. Троцьким і довірчим відносинам з В. Леніном, які сягали часів "Искры", він завоював позицію регіонального вождя. Свій виступ Раковський почав з відгуку на промову Леніна: **"Владимир Ильич сегодня бросил крылатое слово — статья борьбистами. Я понимаю это как реакцию против той неосторожной политики, которую мы вели на Украине"**³⁹. Отже, Ленін ставив перед вовками завдання одягти на себе овечу шкуру. В цей час він уже розробив підступний план знищення УКП(б), який з ювелірною точністю провели в життя Х. Раковський і Ф. Дзержинський у 1920 році: лідерів цієї партії нагородили високими посадами, а всіх незадоволених умовами індивідуального прийняття в КП(б)У репресували.

"Необережну політику" 1918-1919 років Раковський ілюстрував на прикладах, які варто зачитувати: **"В наших газетах мы должны осторожно писать об Украине. Когда в прошлом году в "Известиях ВЦИК" было напечатано, что т. Петровский, назначенный председателем Украинского ЦИК, приезжает в Киев, это, товарищи, не создавало правильных условий для подхода к Украине. Председатель ЦИК Украины выбирается украинцами, а не назначается. Точно так же, когда в наших прифронтовых и других газетах говорят: Украина наша, Киев наш и т.д., это, товарищи, не создает условия для правильного подхода к Украине. Киев советский — да, но нужно избегать всего, что может напоминать империалистские стремления"**⁴⁰.

Член Реввійськради 14-ої армії, у недавньому минулому голова Київського губвиконкому А. Бубнов погодився з такою ж тактикою в національній політиці, яку сформулював Ленін у своїй промові. Тактика в інтерпретації Бубнова була такою: **"Тов. Ленин говорил, что надо сыграть в поддавки, надо сделать максимальные уступки националистическим тенденциям. Это верно"**⁴¹. Однак на вимогу вождя перевтілюватися в боротьбистів Бубнов прореагував з солдатською прямоотою, яка виказувала ненависть українських цекістів до конкурентної комуністичної партії: **"Надо спросить Ленина, что, в сущности говоря, он говорит относительно борьбистов. Кого они представляют? Являются ли они представителями украинской нации? Нет. Это мелкобуржуазная интеллигентская группа, которая большого веса в украинских массах не имеет"**⁴². Один з організаторів КП(б)У В. Затонський теж солідаризувався з тим, що встановлення міцної влади в рес-публіці залежить від того, чи зможуть більшовики бути дипломатами. **"И я очень рад, — продолжил він, — что Владимир Ильич сегодня отчасти с педагогическими целями выступил для того, чтобы вколотить в сознание российских товарищей такой, казалось бы простой и ясный факт насчет правильного отношения к украинскому национальному движению"**⁴³.

"Правильне ставлення", погоджувався з Леніном Затонський, являло собою систему поступок, які дозволяли встановити й укоренити радянську владу. Але нормальне ставлення до української мови, яке Ленін теж розглядав як поступку, Затонський такою не вважав: **"Если вы едете во Францию или Польшу, и говорите с французскими рабочими по-французски, а с польскими по-польски, — что же, это уступка? А когда говорят с украинским мужиком по-украински, то похоже, это уступка, чтоб тебя разорвало, сам определяйся — я тебе уступаю! Это старая привычка товарищей смотреть на Украину как на Малороссию, как на часть Российской империи, — привычка, которая вколочена вам тысячелетиями, сотнями лет существования российского империализма"**⁴⁴.

Член ЦК КП(б)У Я. Дробніс заявив, що в резолюції ЦК РКП(б) **"национальный вопрос неимоверно выпячен"**. Ленінську політику поступок у національному питанні він оцінював як Бубнов (гра в піддавки), але не вважав її потрібною: **"Наши столкновения с борьбистами не прекратились до сих пор. Ленин думает, что если он поднесет им резолюцию, в которой будет выпячен национальный вопрос, в этой резолюции самостоятельность Украины звучит не раз, а 21 раз, то он эту мелкую буржуазию — борьбистов надует"**⁴⁵.

Позиція Раковського і Затонського визначалася їх високим місцем в українській компартійно-радянській ієрархії. Вони домагалися реальних поступок по радянській лінії з боку центру. Затонського шокував навіть сам термін **"поступки"**. Позиція керівників другого ешелону Бубнова і Дробніса була суто шовіністичною. Вона не відрізнялася від тактики примарних поступок, які відкритим текстом пропонував Ленін. Інша річ, що Бубнов вважав таку позицію доцільною, а Дробніс — ні.

Розглянемо тепер виступ Д. Мануїльського. Дробніс, який виступив у дебатах останнім, підтримав Мануїльського, коли той обурився звинуваченнями місцевих працівників в недооцінці національного питання, і вказав, що не Леніну слід було б звинувачувати їх, бо вони діють так само раціонально, як і центр: **"Надо надеяться, что конференция снимет с украинских работников тот позор самостоятельности, который до сих пор тяготел над ними. Тов. Мануильский достаточно ярко это изобразил"**⁴⁶. Захист місцевих працівників від незаслужених звинувачень справді пройшов червоною ниткою через виступ Мануїльського: **"Наши товарищи, украинские коммунисты слишком долго подвергались часто совершенно незаслуженной травле здесь, в Москве... Было сказано много слов о вредных самостоятельных тенденциях украинских товарищей... Нас обвиняют в самостоятельности..."**⁴⁷. Ми, однак, не знаходимо у повторюваних заявах про несправедливість звинувачень тієї яскравості, за яку Дробніс хвалив Мануїльського. Бракує аргументації: чому цькування було незаслуженим?

У заключному слові В. Ленін бурхливо відреагував саме на аргументацію Мануїльського. Отже, упорядники збірника матеріалів конференції вилучили її. Через це стало незрозумілим і заключне слово вождя. Але в ньому міститься вказівка на документ особливої секретності, який самочинно оприлюднив Мануїльський, щоб вказати, що звинувачував більшовиків України у "самостійності" якраз Ленін, а не абстрактний центр. Коли ми знайдемо цей документ, то нецензурований виступ Мануїльського справді виявиться яскравим.

³⁹ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. — М., 1934. — С. VI.

⁴⁰ Там само. — С. 97.

⁴¹ Там само. — С. 99.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 102.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — С. 107.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 104, 105, 106.

⁴⁸ Там само. — С. 110.

⁴⁹ Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — С. 86.

⁵⁰ Там само. — С. 87.

⁵¹ РДАСПІ.—Ф.5.—Оп.2.—Спр.134.—Арк.57.

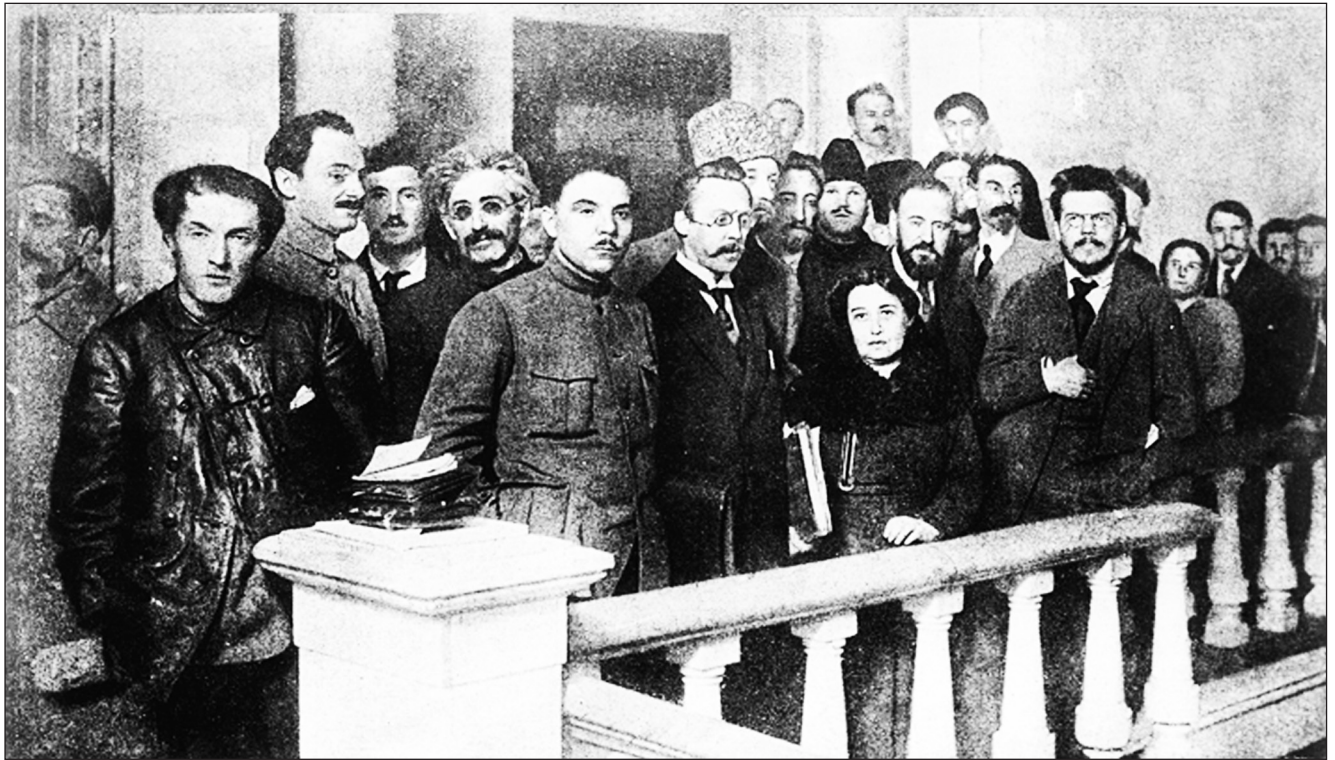
⁵² Там само. — Арк.16.

⁵³ Там само. — Арк.17.

⁵⁴ Там само — Арк.18.

⁵⁵ Там само. — Арк.17.

⁵⁶ Там само.

Керівні діячі КП(б)У.

Зліва направо: О. Хмельницький, М. Рухимович, Грановський, В. Юдовський, К. Ворошилов, В. Мещеряков, М. Подвойський, А. Балабанова, Х. Раковський, М. Скрипник, В. Затонський

Вчитася в текст заключного слова *Леніна*:

"Все те, кто говорил о национальном вопросе, — это говорили и гг. Дробнис и Бубнов и многие другие, — они в своей критике нашей цекистской резолюции показали, что они проявляют ту самую самостийность, в которой мы упрекали киевлян. Тов. Мануильский находится в чрезвычайном заблуждении, когда думает, что мы упрекали в самостийности в смысле национальном, в смысле независимости Украины. Мы упрекали в самостийности в смысле нежелания считаться с московскими взглядами, взглядами Центрального Комитета, находящегося в Москве. Это слово, которое употреблялось в шутку, имело совершенно иное значение"⁴⁸.

Маємо два факти: Мануїльський доводив, що центр даремно звинувачував українських цекістів у прагненні до "самостийности"; *Ленін* говорив, що він не дорікав киянам (тобто українським цекістам) за "самостийность" в розумінні національного питання. Отже, в листуванні між центром і Києвом у першій половині 1919 року треба знайти документ з ключовим словом "самостийность" в російському тексті. Такий документ існує, і слово "самостийность" в ньому не можна розглядати як жартівливе. Це — офіційний документ, підписаний трьома з п'яти членів політбюро ЦК РКП(б). Мається на увазі адресована керівникам ЦК КП(б)У телеграма *В. Леніна*, *Й. Сталіна* і *М. Крестінського* від 8 квітня 1919 р.: **"Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий"**⁴⁹. Услід за теле-

грамою, 23 квітня відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому перед українськими цекістами було поставлене завдання обговорити, за яких умов, коли і в якій формі могло б здійснитися злиття України з радянською Росією⁵⁰. Під "злиттям" розуміли, очевидно, об'єднання найголовніших наркоматів, яке одержало пізніше назву воєнно-політичного союзу республік.

Однак *Мануїльський* даремно брав на озброєння директиви першої половини 1919 року. Коли відбувалася VIII партконференція, *В. Ленін*, на відміну від людей у власному оточенні, переконався в політичній доцільності відродження УСРР. Небезпеки декларованої незалежності тепер поглиналися не тільки централізованою партійною вертикаллю, а й декретом ВЦВК про воєнно-політичний союз республік. Навпаки, поглинення Росією давало друге дихання тим силам в українському суспільстві, які народилися в революції і прагнули утвердити справжню незалежність.

У заключному слові *В. Леніну* нічого не залишалось, як надати іншого звучання російському слову "самостийность". Після загибелі УСРР влітку 1919 р., яке послужило йому добрим уроком, він готовий був без будь-якої іронії пов'язати це слово з українською державністю і незалежністю. Але тільки тоді, якщо державність та незалежність національних республік були радянськими, тобто сумісними з будівництвом централізованої держави-комуні. Йому доводилося маневрувати між прямолінійною позицією керівників своєї партії і бажанням громадян національних республік зберегти здобутий у революції державний статус. Імовірно, що він перебрав міру відвертості, коли з "педагогічними цілями", як підкреслював *В. Затонський*, переконував делегатів конференції у нешкідливості переходу більшовиків на платформу українських боротьбистів. Можливо, що тільки максимальна міра відвертості могла переконати верхівку партії погодитися з тим, щоб державотворчий процес виглядав як волевиявлення робітнико-селянських мас.

"Навздогінні" відгуки

Можна встановити принаймні два "навздогінні" відгуки на промову *В. Леніна*. Вони свідчать, що вона сильно вплинула на тих, хто мав можливість вислухати її.

12 червня 1920 р. заступник голови РНК УСРР *Артем (Ф. Сергєєв)* написав *Леніну* лист, в якому зробив таке знаменне визнання: **"Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскапывание города — очень полезно"**⁵¹. Колишній творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив за два роки свою позицію — від цілковитого заперечення українського питання на Сході і Півдні України до його визнання. Він навіть придумав неологізм, яким бажав охарактеризувати лєнінську лінію в національному питанні — **"раскапывание"**.

Другий відгук належить *І. Ланідусу* — революціонеру з 12 річним стажем роботи на Правобережній Україні. За змістом його недатований лист *Леніну* відноситься до першої половини 1920 року. Інформація про засекречену промову міститься в одному абзаці: **"На конференции перед 7-м съездом Советов (авт.: 5-9 грудня 1919 р.) Вы, разбирая причины нашего поражения на Украине, указали как на одну из главных причин нашего поражения на национальную вражду и засилье еврейского элемента в советских и партийных учреждениях Украины, что именно это засилье давало обильный материал для контрреволюционной агитации. Из Вашего заявления ЦК сделал соответствующие выводы и издал секретный циркуляр о том, чтобы учреждения удерживались от посылки евреев на Украину"**⁵².

І. Ланідус не заперечував того, що питома вага євреїв в українському компартійно-радянському апараті багатократно перевищувала частку українців. Він знайшов переконливі й не позбавлені дотепності аргументи, щоб показати, чому так відбувалося: **"Еврейство в большинстве своем элемент торговый и посреднический. С приходом Советской власти он, конечно, лишается основных источников своего существования и для спасения своей жизни устремляется в единственно возможный для него выход: в Советские учреждения. Он заполняет все поры Советского организма еще и потому, что это элемент городской и наиболее грамотный и, конечно, торчит постоянно на глазах"**⁵³.

Секретне розпорядження про **"вилучення з обігу"** відповідальних працівників єврейської національності *Ланідус* демагогічно порівнював з циркуляром царського режиму про межу осілості, після чого робив такий висновок: **"Я не думаю, чтобы уступка желто-блакитному черносотенству могла укрепить революцию на Украине. Наоборот, национальный антагонизм ("главная беда Советской власти на Украине") от этого только выиграет"**⁵⁴. Логічно припустити, що взяті в дужки і лапки слова були цитатою з промови *В. Леніна*.

І. Ланідус твердив, що великоросійський селянин має врожай сам — 3, а український — сам 25-30 без добрив. Звичайно, він перебільшував різницю, але не в рази. Він бачив також різницю між великоросійським пролетарем і українським робітником, який частіше за все ще зберігав живий зв'язок із селом, та й сам залишався власником ха-

тинки і городу. Тому він вважав, що здійснюваний партією в 1919-1920 роках перехід з радянських на власні, тобто комуністичні гасла, в Україні не мав перспектив: **"Весь ход нашей Революции ясно доказал, что на окраинах Революция не была предметом завоевания местного пролетариата, а всегда почти была завоеванием пролетариата из центра, что Советская власть на кулацко-казацких окраинах ничто иное, как военная оккупация, особенно это относится к Украине"**⁵⁵. Професійний революціонер, *І. Ланідус* не вважав справу свого життя утопічною, але все-таки розумів, що Україна малопридатна для комуністичного будівництва. Цілковито раціональний, ланцюг його умовиводів давав збій, коли він формулював наступну ланку: **"Единственным квазиреволюционным элементом на Украине является мелкоремесленный городской полупролетарий, а так как этот элемент в подавляющем большинстве своем еврейский, то естественно, что он является "творцом" украинской революции"**. Добиваючись від *Леніна* скасування секретного розпорядження, він знайшов тільки такий дивний аргумент: **"Хохол верит больше своему "жиду", чем пришлому "москалю", так как в большинстве москаль действительно ведет себя как завоеватель, и хохол вполне резонно рассуждает так: "хоть жид, алз свий"**⁵⁶.

І. Ланідус не міг знати, що на VIII й партконференції *В. Ленін* тільки роз'яснював і конкретизував уже затверджену резолюцію ЦК РКП(б) **"Про Радянську владу на Україні"**. Секретний циркуляр насправді був наслідком цієї резолюції. В самій резолюції, що характерно, жодним словом не згадувався **"національний антагонізм"**: мовляв, прийшли кацапи і вчать нас, хохлів, жити. Але в розсекреченому у 1990-1991 роках **"Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні (21 листопада 1919 р.)"** *В. Ленін* ставив тему компартійно-радянських управлінських кадрів в її класовому і національному вимірах на чільне місце. Прийнятий без змін усіма членами політбюро ЦК пункт 3 звучав так: **"В связи с продвижением войск Кр. Армии на Украину усиленная работа по расслоению деревни, выделение трех групп, привлечение бедноты"** (далі *Ленін* зняв слова **"и только ее"**, тому що вони суперечили змінам в п.4 — **авт.:**) **к управлению. Полное обезвреживание кулаков"**⁵⁷. Поділ селянства на три різних класи був запорукою успіху комуністичного експерименту в дрібноселянській країні.

Пункт 4 резолюції впливав з пункту 3: **"Во все ревкомы и местные советы обязательно и тотчас проводить не менее половины местных крестьян беднейших в 1-ю голову и середняков во 2-ю. Строжайшее требование от всех неместных, от всех посланных из центра (тут *Ленін* виправив текст, в оригіналі стояло: из России — **авт.:**) работников, от всех интеллигентов и т(ак) д(алее) отчета об исполнении указанного требования. Дальнейшая разработка правил этой отчетности и надзора за фактическим проведением в жизнь"**. Під час обговорення цього пункту було прийняте таке колективне рішення: **"п.4 — принять с тем добавлением, чтобы беднейшие крестьяне вводились в сельские и городские органы в большинстве, а середняки — в меньшинстве"**⁵⁸.

Постановці звітності партпрацівників, відряджених в Україну, *Ленін* надавав особливе значення. В грудні 1919 ро-

⁵⁷ *Ленін В.И.* Неизвестные документы. 1891-1922. — С.306.

⁵⁸ Там само. — С.306, 307.

⁵⁹ Там само. — С.314.

⁶⁰ Там само. — С.307.

⁶¹ Там само.

⁶² *Ленін В.И.* Повне зібр. тв.— Т.40. — С.19.

⁶³ Там само. — С.40.

⁶⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Відень, 1920. — С.486.

⁶⁵ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — С.39.

⁶⁶ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии большевиков Украины. — №3. — Харків, 1920. — С.21.

⁶⁷ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — С.40.

⁶⁸ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917-1936. — К., 1937. — С.152.

⁶⁹ Там само. — С.153.

Зал засідань 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, травень 1920 р.

ку він звернувся з пам'ятною запискою в політбюро ЦК з вимогою розробити статистичну форму звіту: **"5-10 в-п-росов выделить важнейших. Утвердить в Политбюро. За не-присылку отчетов а р е с т о в ы в а т ь"**. Ця записка вперше була опублікована у восьмому томі видання "В.И. Ленин. Биографическая хроника". Характерно, що упорядники цього видання, яке створювалося в брежнєвську добу, вилучили з неї заключну фразу: **"Інакше прозеваєм Україну"**⁵⁹.

Повернемося, однак, до аналізу *"Проекту тез ЦК РКП(б) про політику на Україні"* під кутом зору *"національних антагонізмів"*. В світлі завдань, поставлених в пп.3 і 4, формулювався пункт 7-й резолюції, в якому проголошувалося: **"Евреев и горожан на Украине взять в ежовые рукавицы, переводя на фронт, не пуская в органы власти (разве что в ничтожном % в особо исключительных случаях под классовый контроль)"**. Останні два слова цього тексту є виправленням, в оригіналі було: *"особый надзор"*⁶⁰. Треба звернути увагу, як делікатно вождь обходився з городянами, не згадуючи їхньої очевидної національності. Мабуть, і в своїй засекреченій промові він надавав перевагу терміну *"українізація"*, а не тому неологізму, який у своїй простоті вжив *Артем* — *"раскапывание"*. Однак протиставлення *"городян"*, тобто росіян євреям, які теж були майже виключно жителями міст, не сподобалося оточенню вождя. Придивимося до національного складу синкліту, який опрацьовував резолюцію: один росіянин (*В. Ленін*), один грузин (*Й. Сталін*), один українець (*М. Крестінський*) і два євреї (*Л. Троцький*, *Л. Каменєв*). Тому проти абзацу з пунктом 7-м *Ленін* зробив таке зауваження: *"Выразиться прилично: еврейскую м(елкую) б(уржуазию)"*⁶¹.

Альтернативи для українського народу

На цьому засіданні політбюро ЦК *В. Ленін* зняв формулу розв'язання українського питання, яка була його винаходом: **"самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФРР, на основе 1.VI.1919"**. Замість неї він написав на полях: **"сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естья)не решат свою судьбу"**. Це співпадало з *"Декларацією прав народів Росії"*, проголошеною *Леніном* і *Сталіним* 15(2) листопада 1917 року. У статті, написаній *Леніном* для журналу *"Коммунистический Интернационал"* 16 грудня 1919 року, процитована фраза була повторена в розгорнутому вигляді: **"Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їхнього тісного союзу, і т.д."**⁶². Нарешті, 29 грудня 1919 року *В. Ленін* написав *"Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним"*, який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову повторив цю ключову фразу: **"Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішати питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою, і в останньому разі, який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією"**⁶³.

Висунута й настирливо повторювана *Леніном* теза "злиття або незалежність" не була реальною дилемою. Вождь одночасно адресував її як українській громадськості, так і центральному партійному апарату. Для українців не існувало дилеми, вони з ентузіазмом вітали запропоновану більшовиками незалежність. Керівники партії в оточенні *Леніна* теж не вбачали дилеми, тому що обстоювали злиття, не задумуючись над тим, наскільки реальною була б перспектива побудова держави-комуни при нерозв'язаному національному питанні. Висуваючи свою тезу у формі дилеми, *Ленін* паралізував як опір своїх недосвідчених соратників, так і національно-визвольний рух. Він не збирався гарантувати реальну самостійність національних республік, але розумів, що формальна незалежність мусить бути забезпеченою.

Переслідуючи денікінські армії, в Україну йшла військова сила, яка цього разу не сприймалася населенням як окупаційна. На своїх багнетах вона несла резолюцію РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" і ленінський "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним". Більшовицьким керманічам вистачило розуму відмовитися від політики, яку вони здійснювали в Україні у першій половині 1919 року, і прилюдно продемонструвати повагу до національних почуттів українського народу, його прагнення утвердити національну державність. Одночасно вони демонстрували лібералізм в аграрно-селянському питанні, який перебував у цілковитій суперечності з програмними вимогами РКП(б), спрямованими на побудову держави-комуни. Програмні вимоги реалізував той же *Я. Яковлев*, але в інший історичний період — в 1929-1934 рр.

Резолюція РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" завела в оману навіть такого досвідченого політика, як *Володимир Винниченко*. "В цій резолюції, — писав він, перебуваючи в еміграції, — російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання"⁶⁴. Декларація про незалежність відновлюваної УСРР справила враження й на лідерів партії українських есерів. У лютому 1920 року ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови *С. Петлюри* вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і "незалежної УСРР". У заяві керівників партії вказувалося на такі підстави для зміни позиції: "Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні"⁶⁵.

Короткочасне панування більшовиків у першій половині 1919 року стало виглядати для українців в іншому світлі після випробувань денікінського режиму. Представник ЦК РКП(б) на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) *Г. Зінов'єв* у колі однодумців був відвертим: "Денікін настільки грубо відновлював панщину на Україні, настільки хапав навіть у багатого селянина, що коли його вигнали, настій був таким, якого не було на початку революції. Ми були б дурнями, якби не використали цього"⁶⁶.

В. Ленін використав антибілогвардійський синдром, червоноармійці стали глашатаями української державності та зрівняльного поділу землі. Разом з тим він розглядав російську військову присутність як важливу гарантію утвердження більшовицької диктатури в Україні. Військова присутність Росії постійно нарощувалася хоча б тому, що Україна була головною ареною воєнних дій. В республіці розмістилося шість армій — 4 а, 6 а, 12 а, 13 а, 14 а і Перша кінна. Разом з технічними і спеціальними частинами в них налічувалося 1,2 млн. військовослужбовців⁶⁷. Ця величезна сила забезпечила контроль Кремля над бунтівною Україною.

У травні 1920 року більшовики організували IV Всеукраїнський з'їзд рад. Вибори делегатів з'їзду за наявності вже встановленої в Україні диктатури, не були ні загальними, ні прямими, ні рівними, ні таємними. У більшовиків не було опори, крім армії, яка прийшла в Україну. Тому червоноармійцям надали можливість надіслати на цей з'їзд одного делегата від кожної тисячі, тоді як від міського населення обирався один делегат від 10 тис., а від сільського — один від 50 тис. жителів. П'ятдесятикратна перевага червоноармійців над селянами вирішила долю виборів. Надалі виборчі формули змінювалися багатократно, але всі, хто голосував в радянські часи, знають, як організовувалося "волевиявлення".

Величезна військова сила, яка була введена в Україну, дала можливість московським і українським цекістам, які представляли одну політичну силу з максимальним ступенем централізації, виступити у двох різних іпостасях і укласти 28 грудня 1920 року договір про воєнний і господарський союз, у преамбулі якого урочисто проголошувалося: "Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого, виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір..."⁶⁸.

Сформульована в преамбулі декларація про незалежність і суверенність договірних сторін здалася авторам документу недостатньою, і вони доповнили її ще однією декларацією у ст. II: "З самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно того б то не було"⁶⁹.

Укладення договору дало можливість уряду *Х. Раковського* посилити зовнішньополітичну активність. У середині січня 1921 р. представник УСРР на радянсько-польських мирних переговорах в Ризі *Е. Квірінг* звернувся в ЦК КП(б)У з доповідною запискою "Про дипломатичні представництва УСРР", де пропонувалося відкрити повноважні представництва у Польщі, країнах Балтії, Чехо-Словаччині, Румунії й Австрії.

Післямова

У складі Радянського Союзу Україна забезпечила прискорений розвиток національної культури й об'єднала в своїх кордонах основну частину територій, на яких українці на початку XX ст. складали більшість населення. Союзна республіка стала членом-засновником ООН, другою за економічним і людським потенціалом після Росії республікою-державою з конституційним правом виходу з СРСР. Це право було реалізоване в 1991 році, і впродовж двох десятиріч Україна намагається відігравати самостійну роль в європейській співдружності народів.

З іншого боку, великий економічний і людський потенціал республіки, розташованість її на кордоні з Європою, міцні історичні традиції національно-визвольної боротьби, затятий опір соціально-економічним перетворенням радянської влади з боку переважної більшості селянства, можливість виходу з СРСР, що забезпечувалася радянськими конституціями, — все це ставило Україну в епіцентр здійснюваних з Кремля превентивних репресій. Внаслідок цього постгеноцидне, з деформованою пам'яттю українське суспільство тепер відстає від інших посткомуністичних країн, які виходять на магістральні шляхи розвитку людства.

Усвідомлення минулого, його об'єктивна оцінка абсолютно необхідні для того, щоб зберегти і зміцнити незалежність країни, її здатність гідно відповісти на сучасні виклики.